

ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І ЇЇ ПРИЧИНИ (кінець XIX — початок XX ст.)

В статті на широкому джерельному комплексі відтворено сутність, особливості, масштаби, причини та тенденції еміграції з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. Обґрунтовано, що саме в цей період еміграція набрала найбільшого розмаху. Підкреслено, що селянський банк скуповував в українських губерніях землі й розселяв на них селян із власне Росії, натомість місцеві землероби вимушені були покидати рідні місця й переселятися або в азіатську частин імперії, або за океан. Наголошено, що недостатньо розвинена промисловість була неспроможною забезпечити зростаючий прошарок безземельних і малоземельних селян засобами для існування, що спричинило їх гострий потяг до землі. Звернено увагу на те, що внаслідок природного приросту річний надлишок на початку XX ст. складав 2 млн. осіб обох статей.

Зауважено, що уряд Росії розглядав масові переселення українських селян углиб імперії як ефективний засіб відвернути їх увагу від захоплення поміщицьких земель і можливість позбутися найбільш неспокійних елементів. Для їх організації та впорядкування було спрямовано діяльність чисельного Головного землеробського відомства, українських губернських і повітових земств, обласних земських переселенських організацій, величезні бюджетні кошти та спеціально виділені земельні «душові паї». Враховуючи, що Київська, Подільська та Полтавська губернії були найбільш перенаселеними в Україні, саме це спричинило гостру нестачу землі й викликало найбільшу інтенсивність переселенського руху і в кінцевому рахунку дозволило поліпшити становище найбільш бідної частини селян, котра залишилася на місці.

Звернено увагу на те, що надлишок робочих рук у Східній Галичині, Правобережжі й інших українських губерніях підштовхував селян відправлятися на сезонні роботи у країни Західної Європи і на постійне проживання на американський континент. Умотивовано висновок, що масова еміграція селян Наддніпрянської України на зламі XIX – XX ст. була спричинена переважно важким матеріальним становищем малоземельного та безземельного селянства. З часом російська влада використала переселенський рух для колонізації прикордонних земель імперії, передусім Закавказзя і Далекого Сходу.

Ключові слова: еміграція, переселення українське селянство, Наддніпрянська Україна, становище сезонні роботи, постійне проживання.

У Російській імперії традиційно були важкі соціально-економічні та політико-правові умови для існування людини, які доповнювалися ще й утисками релігійного характеру. Усе це спонукало багатьох жителів цієї країни до масової еміграції. Цікаві статистичні дані з цього приводу навів часопис Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі після краху династії Романових. За понад 90 років, із 1821 по 1915 рр., із Російської імперії емігру-

вали близько 3,5 млн. осіб чоловічої і жіночої статі в одні тільки Сполучені Штати Америки, або 10,77% від загального контингенту в 32,5 млн., що «перебралися до цієї країни» [24, с.400]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. «еміграційна завірюха», за висловом тогочасної преси, набула найбільшого розмаху. Маса сільського населення шукала шляхи до покращення свого матеріального становища або в азійській Росії, або в заокеанських краях.

Під час дебатів у Державній думі представники опозиції звертали увагу зібрання на негативні аспекти в політиці уряду на українських і білоруських землях. Селянський банк скуповував тут землі і розселяв на них селян із власне Росії, а місцеві землероби вимушені були покидати рідні місця й переселятися або в азійську частин імперії, або за океан [3, стб.69-70].

На думку автора, передовиці часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, Росія навіть на початку XX ст. все ще перебувала в початковій фазі капіталістичного розвитку. Чисельно зростаючий прошарок безземельного і малоземельного селянства не мав гарантованого виходу з міста, позаяк недостатньо розвинута промисловість виявилася неспроможною забезпечити його засобами для існування. Унаслідок цього проявився гострий попит селян до землі як «майже єдиної можливості прикладання своєї праці» [15, с.400].

У зв'язку з цим дозволимо собі заглибитися певною мірою в історію цієї проблеми. Після скасування кріпосного права в 1861 р. українське селянство отримало надто мало землі. Кращі орні площі, ліси й сіножаті залишилися переважно у власності поміщиків. На 1913 р. селяни Наддніпрянської України мали у своєму володінні 20 127 454 дес. надільної землі, одержаної після скасування кріпосного права, або 45,6% від усього земельного фонду, а приватні власники – 20 604 750 дес., або 46,7%. На 1905 р. на одне приватновласницьке володіння припадало у середньому 155,3 дес. земельної площі, а на селянське – 6,73 дес. надільної землі [35, с.45-46].

Проте приватновласницьке землеволодіння, особливо поміщицьке, упродовж декількох десятиліть після скасування кріпосного права перебувало у стані стагнації і надто уповільнено пристосовувалося до нових ринкових відносин. Через бездарне господарювання поміщики втратили частину своїх земель, які поступово переходили в руки селян. Але демографічний бум у другій половині XIX – на початку XX ст. призвів до небувалого раніше зростання чисельності населення імперії, у тому числі й України. За підрахунками М.П. Огановського, який досліджував становище сільського господарства в пореформений період, міста європейської Росії в 1904–1910 рр. «поглинали» щорічно близько 350 тис. «надлишкового селянського населення». Але внаслідок природного приросту щорічний надлишок зростав на 2 млн. осіб чоловічої й жіночої статі. З 1897 до 1910 рр. кількість сільських жителів по 50 губерніях європейської Росії зросла на 19,5 млн. осіб, або на 24% [12, с.66]. За іншими даними, чисельність сільського населення імперії в 1897 р. становила 108,8 млн. осіб, а в 1911 р. – 141 млн. Надмірне зрос-

тання сільського населення гальмувало поширення й удосконалення сільськогосподарської техніки та знарядь праці, а разом зростання чисельності міського населення. Частка останнього в європейській Росії становила в 1885 р. 12,2%, а в 1906 р., тобто через 20 років, воно збільшилося до 12,3% [10, с.3-4]. Це свідчить тільки про абсолютне зростання чисельності міського населення. На теренах Наддніпрянської України населення впродовж 1897–1913 рр. збільшилося з 23 430 тис. до 32 638,6 тис. осіб, або на 39,3%. Пересічно приріст становив в абсолютних цифрах 9208,6 тис. осіб, або близько 576 тис. щорічно [32, с.8-9].

Враховуючи демографічні тенденції і зростання соціальної напруги, уряд розраховував частину сільськогосподарського населення «сплавити» на обшири Сибіру, Туркестану та Далекого Сходу. А. Кауфман, один із вищих чиновників, який був причетний до переселенської справи, засвідчив у своїх працях, що урядові кола Росії спочатку розглядали масове переселення селян як один з ефективних засобів відвернути їхню увагу від захоплення поміщицьких земель, позбутися найбільш неспокійних «елементів» і тим самим не допустити подальшого загострення аграрних відносин. Пізніше уряд використав прагнення селян отримати землю для себе в азіатській Росії для «колонізації велетенської прикордонної смуги від Закавказзя до Далекого Сходу». Переселенська урядова організація Головного землеробського відомства перетворилася з невеликої канцелярії на величезну структуру «подібну до міністерства колоній з тисячним персоналом на місцях» [31, с.14]. Для успішного виконання програми з державної скарбниці було відпущено фінансові засоби на освоєння земель за Уралом. За даними бюджетної комісії Державної думи, упродовж семи років (1906–1912 рр.) на «переселенську справу [...] було виділено 142 млн. руб., з них 78 млн. руб. для надання позик на будівництво житлових і господарських споруд». За цей час було замешкано для переселенців 28 225 тис. дес. землі й на ній оселено понад 3 млн. осіб чоловічої та жіночої статі. Часом найбільш активного руху переселенців стали 1908–1909 рр. Зокрема в 1908 р. було переселено в азіатську Росію 758 тис. селян. Потім переселенська хвиля пішла на спад і в 1911 р. становила 240 тис. осіб, а в 1912 р. кількість переселенців знову збільшилася [6, стб.1673]. Але не всі вони закріпилися на місцях нового оселення. Кількість зворотних переселенців за сім назначених років становила понад 282 тис. Головною причиною повернення їх на попередні місця стали недороди сільськогосподарських культур. Слабкі господарства на нових територіях швидко розорялися через занизьку врожайність [6, стб.1674].

Цікаві цифри і факти щодо переселенського руху селян в азіатську Росію навів у своїй промові в Державній думі в березні 1910 р. керівник Головного землеробського відомства О.В. Кривошеїн. За його даними, у 1907–1909 рр. «в Сибір щорічно відправлялося понад 600 тис. переселенців». Зокрема з 1.01.1909 по 01.01.1910 за Урал через Челябінськ–Сизрань «пройшло включно з ходаками понад 707 тис. осіб чоловічої і жіночої статі». Уряд під-

готував для них не менше 5 млн. дес. зручної землі, проклав у тайзі понад 2 тис. верст доріг, вирив у степу близько 1500 колодязів, полегшив переселенцям облаштування на нових місцях. Велася також робота з будівництва церков, шкіл і медичних пунктів. Ділянки для переселенців нарізалися розміром у 10–15 дес., а на селище виділялося 6–10 тис. дес. [6, стб.1676; 16]. Але з кожним роком, відзначав О.В. Кривошеїн, виконання завдання з переселення в Азію ставало «важчим і складнішим». Фонду зручних земель для заселення вздовж Сибірської залізниці залишилося замало. А у віддалених від міст і промислових центрів місцях переселенці не бажали осідати. О.В. Кривошеїн констатував неможливість подальшої широкої колонізації через відсутність мережі залізниць і спротив місцевого населення, особливо кочівників Туркестану. Водночас від запропонував законодавцям відмовитися від безоплатного роздавання земель переселенцям і перейти до продажу, особливо у вподобаних ними районах Алтаю, Семиріччя тощо. А в місцях із «важкими кліматичними умовами заохотити переселенців солідними розмірами позик» [17].

Дійсно, туземне населення внаслідок імперської політики колонізації опинилося у складних, а часто трагічних умовах існування. Це визнавали і представники правлячих кіл Росії. «Починаючи з 1894 р. і до нашого часу, – відзначалося в матеріалах Державної думи, – відбувається посилена експропріація кращих земель киргизів¹ з метою колонізації і цьому не видно кінця». Уряд не дбав про права туземного населення. Виходячи з колонізаційних інтересів, у корінного населення забирали зручні орні землі, пасовища, сіножаті. В користування натомість залишили піски, солончаки та безводні пустелі [7, стб.1582].

Колонізаційна політика правлячої імперської бюрократії викликала ненависть до переселенців, їй почали чинити спротив. За таких обставин навіть проурядова преса змушена була визнати загрозу загального повстання «киргизів» проти російського панування. Фактично і тепер, як констатувала консервативно-націоналістична «Земщина», спалахують часткові повстання. «Киргизи вже тепер нападають шайками по 300–400 вершників на російські поселення, щоб вирізати або вигнати жителів Туркестану, зумисно організовують на полях і садибах селян скачки і тим завдають величезних матеріальних збитків» [19].

Отже малоземелля стало головною причиною еміграції селянського населення в азіатську Росію. Урядові кола покладали на переселенський рух сподівання як на засіб вирішення аграрного питання. Із цією метою широким фронтом вівся наступ на права старожилів та «інородців» Сибіру й Туркестану.

Для висвітлення проблеми дослідження для нас важливіші масштаби й особливості переселенського руху з України в азіатську Росію і заокеанські країни. Звістки про це знайшли відображення у пресі та літературних творах. Зокрема в оповіданні «На край

¹ В імператорській Росії ігнорували існування деяких народностей і, зокрема, казахів іменували «киргизами».

світу» І.О. Бунін відобразив трагедію переселення селян з України на Далекий Схід. Гнані голодом і визискуванням, із ським-таким скарбом і худобою добиралися до Одеси, а звідти морем у чужий край. Вони заселили так званий Зелений Клин. Тільки впродовж 1883–1896 рр. сюди перебралися близько 70 тис. селян [25].

Важким та виснажливим був шлях українських селян і на простори Сибіру й Туркестану. Переселенська комісія Державної думи констатувала «безрадісні умови, що супроводжували переїзд переселенців до нових місць оселення». Голодні й холодні, із зупинками по декілька дів на залізничних станціях, у задушливих і брудних вагонах-теплушках, змарнілі та хворі переселенці, як відзначалося в матеріалах Державної думи, доїжджають до станцій призначення. На цьому шляху переселенців переслідували інфекційні захворювання, дитяча смертність та інші лиха [8, с.498].

В урядових колах і органах представницької влади було немало висловлювань щодо необхідності «рішучих заходів» для впровадження переселенського руху, зокрема планомірного перевезення переселенців в азійську Росію. Передбачалося навіть будівництво спеціалізованих залізничних вагонів. Але далі слів справа так і не пішла. Найчастіше переселенці користувалися порадами «ходаків» на місцях свого проживання, або інформацією з листів із Сибіру та з розмов на шляху свого переміщення. «Усе це спрямовує переселенську хвилю в ту чи іншу сторону цілковито стихійно, – говорив член Державної думи Опошнін. – У цьому відношенні Головне землеробське відомство йде не попереду цієї хвилі, а позаду. Воно готує місця для проживання там, де переселенці вже осіли в попередні роки, і не спрямовує їх у ті місця, куди, здавалося б, виходячи з вищих державних інтересів, цей переселенський рух мав би бути спрямованим» [5, стб.1443].

Попри ці та інші негаразди, проурядова преса зваблювала потенційних переселенців благами, які очікують їх в азійській Росії. «У Сибіру, – проголошувала консервативно-націоналістична «Земщина», – землі скільки завгодно. Там ори, де захочеш і скільки захочеш; рубай, де захочеш і скільки захочеш; випасай худобу і коси сіно скільки завгодно і де завгодно, – і все це задарма, за дідівською старовиною, коли життя було просторим і всього було у мужика вдосталь» [18].

Оповідки про щасливе життя у Сибірському краї звучали і з трибуни Державної думи. Під час дебатів з цього питання член Думи, колишній волосний старшина з Катеринославщини Макогон, розвінчував сільських п'яниць, погрожував противникам аграрної реформи і переселенського руху Божою карою, засуджував промовців, які не знають селянської психології. Зрештою, він заявив, що переселенці будуть жити у Сибіру як поміщики [4, стб.876-877]. Барвисті промови Макогона викликали бурхливі оплески з боку представників великого землевладіння. Марнослав'я людини, що подавала себе за «простого мужика», надавало їм упевненості в їхній правоті, породжувало ілюзії щодо підтримки селянством урядової переселенської політики.

Проте дійсність була прозаїчнішою. Губернії європейської Росії висловили побажання отримати для своїх переселенців, наприклад у 1910 р., 1089 тис. «душових земельних паїв» (часток). Але попит на земельні паї обмежувався переважно регіоном Західного Сибіру, а на Далекий Схід, у Забайкалля та Іркутську губернію становив тільки близько 60 тис. До улюблених районів переселення відносилися також Тургайська, Уральська, Акмолинська та Семипалатинська області й частини Тобольська, Томська та Єнісейська губернії. В цих районах попит на землю з боку переселенців у п'ять разів перевищував кількість заготовлених для них «земельних паїв» – 195 539. До того ж, була величезна потреба в облаштуванні тих, хто переселився до Сибіру самовільно, тобто поза визначеним законом порядком, без попереднього зачислення за ними «земельних паїв» ходоками. А їх на 1910 р. налічувалося до 600 тис. душ чоловічої і жіночої статі, і їх неможливо було задовольнити повною мірою [20].

На 1910 р. в чотирьох сибірських губерніях і семи областях Степового краю та Далекого Сходу налічувалося 290 090 «душових паїв», або близько 3,5 млн. дес. зручної землі. Із цього земельного фонду 134 370 паїв було розділено між 39 губерніями європейської Росії. Причому 51 300 паїв фонду віддано шести південним губерніям, які давали найбільший контингент переселенців – Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській і Воронежській. Саме ці губернії ввійшли до Обласної земської переселенської організації. Згодом до них приєдналася й Катеринославщина. Їм було виділено землі в Тобольській губернії – 4 тис. паїв; у Томській – 150, у Тургайській та Уральській областях – 16 000, в Акмолинській – 4900 паїв. Решту 8370 паїв віддано іншим губерніям, що не ввійшли до Обласної земської переселенської організації. Із них Волинь отримала 3 тис. паїв – в Акмолинській, Тургайській, Уральській областях, Томській і Тобольській губерніях; Катеринославська губернія – 10 260 паїв в Тургайській, Уральській, Акмолинській і Семипалатинській областях, Томській і Тобольській губерніях; Поділля – 2000 і Таврійська губернія – 4500 паїв у тих же регіонах, за винятком Тобольської губернії [20].

Більш-менш систематична робота щодо переселенської справи велася українськими губернськими і повітовими земствами, зокрема Катеринославщини. Для прикладу, Бахмутське повітове земство заснувало у структурі своєї управи спеціальний відділ та утримувало додатково двох агентів для опіки ходоків на шляху їх пересування й чотирьох агентів для облаштування переселенців на місцях.

Активно опікувалося переселенською справою Верхньодніпровське повітове земство. Улітку 1912 р., за наполяганням земського зібрання, для вивчення становища верхньодніпровських переселенців і надання їм допомоги виїжджав член управи І. Буряк. Його враження після обстеження на місці становища земляків-переселенців були настільки безрадісними, що змусили після повернення «вимагати у своїй доповіді негайного при-

зупинення переселення». Обговоривши доповідь І. Буряка, повітове земське зібрання у жовтні 1912 р. ухвалило створити власну агентуру для визначення у Сибіру найбільш придатних для заселення земель. Із цією метою передбачалося додатково запросити двох агентів та асигнувати 3 тис. руб. Було ухвалено також клопотання щодо виділення грошової суми губернським земством. Управа розглянула також пропозицію І. Буряка щодо широкого ознайомлення жителів повіту з важкими умовами життя переселенців в азіатській Росії [29, с.114-115].

Загалом із губерній, що ввійшли до Обласної земської переселенської організації, з другої половини 1908 до 1912 р. в азіатську частину Росії переселилися 420 тис. осіб чоловічої і жіночої статі й налічувалося близько 60 тис. ходаків. Кошторис організації становив у 1909 р. 94 550 руб., а в 1913 р. – 141 тис. руб. Проте ставлення до переселенського руху на терени Азії в Україні, у тому числі й земських колах, було неоднозначним і навіть «недовірливо-підозрілим» [29, с.114-115]. Тому Катеринославське земство «покинуло Обласну організацію». У 1911 р. питання про вихід з об'єднання розглядали Харківське й Херсонське земство, а в Київському також відбулися дебати про доцільність перебування у цій організації.

Найбільше переселенців в азіатську Росію було з Полтавської і Чернігівської губерній. Дехто з тогочасних дослідників пояснював причину цього явища не тільки економічними умовами життя сільського населення, але і його схильністю до зміни місця проживання та заселення нових просторих теренів [26]. Та все ж вирішальне значення мали матеріальні чинники. Найбільш перенаселеними в Україні були Київська, Подільська та Полтавська губернії. Нестача землі тут особливо давалася взнаки, а щільність населення втричі й більше переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії. Для прикладу, середній наділ землі на душу колишніх поміщицьких селян Полтавщини був найнижчим серед українських губерній і становив у 1877 р. 1,4 дес., а в колишніх державних селян – 2,6 дес. (середній по Україні – 4,0 дес.) [35, с.32, 35]. Упродовж десятиліття 1896–1905 рр. губернію покинули 147 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, а більшої інтенсивності переселенський рух з Полтавщини досяг у 1908–1909 рр. – 105 тис., що становило 94% природного приросту сільського населення. Причому з усієї маси переселенців у 1906–1910 рр. кількість безземельних і малоземельних, що мали менше 6 дес. землі на 1 двор, становила 93% [26].

Докладні дані щодо кількості переселенців з України подаємо в *табл. 1*.

Отже впродовж 19 років (1896–1914 рр.) з Наддніпрянської України в азіатську частину Росії переселилися 1 619 520 осіб чоловічої і жіночої статі. Найбільший контингент переселенців дала Полтавська губернія – 360 100 осіб. За нею у низхідному порядку йшла Чернігівська – 264 959 осіб, далі Катеринославська –

Таблиця 1.

Еміграція з України в Азіатську Росію наприкінці XIX – на початку XX ст.
(кількість переселенців без ходаків) [32, с.11]

Губернія	1896-1907		Переселено за 1 рік	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	1914 р.	Разом за 7 років	Усього за 1896-1914 рр.
	Загальна к-ть переселенців											
Волинська	19159	1596,6	8067	9796	8728	4655	2854	2520	—	—	36620	59779
Катеринославська	46926	3910,5	22000	43542	31732	1552	9193	18400	21275	161694	208620	
Київська	66590	5549,2	38425	35212	20003	9183	4924	5646	4944	118337	184927	
Подільська	21656	1804,8	6000	17121	14074	7447	3187	3565	—	51394	73050	
Полтавська	162485	13540,4	52016	55822	34751	17083	9455	14179	14309	197615	360100	
Таврійська	26568	2214,0	12000	27581	15150	6601	4861	11774	13086	91053	117621	
Харківська	71543	5962,0	24632	30989	25905	12326	7968	10960	14225	127005	198548	
Херсонська	39025	3252,1	10043	24425	21750	13372	8451	19460	19390	116891	155916	
Чернігівська	146043	12170,4	45818	30165	16168	8689	4629	6029	7418	118916	264959	
Загалом	599995	50000,0	219001	274653	188261	94908	55522	92533	94647	1019 525	1619520	

208 620, Харківська – 198 548, Київська – 184 927, Херсонська – 155 916, Таврійська – 117 621, Подільська – 73 050, Волинська – 55 779. Цікаво, що Волинь і Поділля, які були більш переселеними і мали значно менші наділи землі на один селянський двір порівняно з губерніями південного степового краю, дали найменше переселенців до азійської Росії.

Причин цього явища було декілька. По-перше, через заострення міжнародних відносин в Європі урядові кола Росії були стурбовані можливими негативними наслідками проживання великої кількості німецьких колоністів на Волині й почасти в інших районах Південно-Західного краю. За цих обставин зменшення чисельності тубільного населення вважалося небезпечним явищем на випадок воєнного конфлікту між Німеччиною і Росією. Тому агітація щодо переселення в азійську частину держави тут була слабшою. По-друге, у регіоні виразніше, ніж в інших губерніях, проявилось прагнення населення реалізувати себе у заокеанських краях, особливо в Північній Америці. Зрештою, тут яскравіше проявилася прив'язаність жителів до рідного краю.

Найбільш інтенсивним переселенський рух із Наддніпрянської України в азійську Росію був у 1908–1910 рр. За ці три роки з українських губерній за Урал перебралися, як свідчать дані *таблиці 1*, 681 915 осіб, або 42,10% від усього контингенту за 19 років. Після цього переселенський рух із деякими коливаннями пішов на спад.

Відхід значної кількості селян із землеробських регіонів на простори азійської Росії дещо послабив у них земельний голод. До того ж влада позбулася найбільш «неспокійних», а часом й по-бунтарському налаштованих «елементів» тогочасного суспільства. Проте стратегічне завдання щодо економічної політики у сфері сільського господарства не було вирішене. Ставка голови уряду П.А. Столипіна на створення на селі «міцних і сильних» господарств виявилася ілюзорною. За свідченням члена Державної думи від Полтавської губернії І.І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не відбулося. Тільки на Катеринославщині на один продаж до 1 серпня 1908 р. припало у середньому 5 дес. землі, а на одну купівлю – 8 дес. «Решта губерній, – стверджував І.І. Капніст, – дають протилежну цифру. Мобілізації землі немає, скоріше є розпорощення землі» [9, с.674]. У подальшому ситуація щодо «мобілізації землі» подекуди покращилася, а в ряді місцевостей – погіршилася. За даними бюджетної комісії Державної думи, це спричинилося тим, що темп передачі вільних казенних земель у руки селян падав [36, с.394].

Наслідки переселення до Сибіру й Туркестану виявилися особливо несприятливими для сільського господарства південного степового краю України через гостру нестачу робочої сили під час жив. У роки, що передували Першій світовій війні, одна Херсонська губернія потребувала близько 150 тис. прийшлих працівників. У південні райони німецького землеволодіння щорічно прибували на заробітки тільки з Полтавської губернії понад 100 тис. селян [28].

Не менш тривожними стали соціальні наслідки переселенської політики урядових кіл імперії. Напередодні Першої світової війни преса повідомляла, що ніколи не було такої кількості переселенців до азіатської Росії і зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало незадоволення у селянському середовищі та у всьому суспільстві.

Цікавий аналіз щодо наслідків переселення з Полтавської і Чернігівської губерній зробив автор статті у «Хуторянині», яку майже повністю надрукувала в «Черниговская земская газета». В ній, зокрема, відзначалося, що урядова політика сприяння переселенню в розумінні заспокоєння села, безсумнівно, досягла своєї мети, і найбільш обездолена та занедолена частина села змогла покращити своє становище на місцях нового проживання [26]. Не менш важливе значення мав перерозподіл землі, розпроданої переселенцями односельцям. Із 28 тис. таких господарств Полтавщини тільки 2 тис. були «середнього і доброго земельного достатку», а «погано забезпечених» – понад 25 тис. господарств. За п'ятиліття 1906–1910 рр. із губернії пішло 13% безземельних господарств, 8% «бідно забезпечених землею» і тільки 2% господарств «середнього і багатого земельного достатку». Унаслідок цього стало більше господарств із «середнім і добрим земельним забезпеченням» [26]. Але головний результат переселення для селян губернії полягав у переході значної кількості землі від переселенців та в особливостях її розподілу. В середньому на одне господарство, що переселилося, припадало 2,3 дес. землі. Отже, звільнилося 63 тис. дес., які було розкуплено. На одного покупця припало у середньому 1,1 дес. Від 27 тис. господарів земля перейшла до 57 тис. сімей, економічне становище яких зміцнилося. Про розподіл покупців по категоріях свідчать дані *табл. 2*.

Таблиця 2

Розподіл покупців землі переселенців по категоріям [26]

Категорія	% до всієї чисельності	Загальна кількість покупців (тис.)
Безземельні	11	6
Власники до 6 дес.	54	31
Власники від 6 до 9 дес.	14	8
Власники 9 і більше дес.	21	12

Таблиця свідчить, що внаслідок переселення земельними власниками Полтавщини стали 6 тис. безземельних селян, а найбільш чисельна група покупців у кількості 31 тис. належала до недостатньо забезпечених землею господарів. Із середньо забезпечених і багатих землею купили 20 тис. господарів.

Унаслідок такого розподілу окремі групи господарів зміцнили свою земельну власність, хоча й різною мірою. Про це свідчать дані *табл. 3*.

Отже мале землеволодіння втратило 20 тис. дес., велике придбало 14 тис. дес., а безземельні придбали 4 тис. дес. Загалом переселення вплинуло на соціальну структуру села, посилило роль серед-

ньої й заможної груп. На переконання М. Реліцького, проаналізовані ним статистичні дані дали можливість висвітлити незрозуміле раніше явище в економічному житті українського села на прикладі Полтавщини – чому майже не відбувається пролетаризація села та завжди відсоток безземельних тримається у замалих цифрах. На його думку, переселення стало, безсумнівно, чинником, що стримував процес пролетаризації. Отже наслідки переселенського руху в азіатську Росію були суперечливими та неоднозначними.

Таблиця 3

Наслідки розподілу землі переселенців на Полтавщині в 1906–1910 рр. [26]

Земельна група	Втратили 1 дес.	Купили 1 дес.
Власники до 6 дес.	48	28
Власники від 6 до 9 дес.	9	11
Власники 9 і більше дес.	6	20
Безземельні	–	4

Як ішлося вище, окремі групи мешканців Російської імперії в пошуках кращої долі емігрували за океан здавна. Але в 1880-х рр. розпочався потужний переселенський рух у США, Канаду й почасти у Бразилію, Уругвай, Австралію тощо. Про еміграцію з західноукраїнських земель (Галичини, Буковини), що входили до складу Австро-Угорщини, знаходимо певну інформацію, найчастіше фрагментарного характеру, як в академічній літературі, так і в тогочасній пресі. Що стосується переселення жителів Наддніпрянської України на Американський континент наприкінці XIX – на початку XX ст., то цей аспект проблеми все ще залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії.

Галичина й Буковина були переважно сільськогосподарськими регіонами, економічно менш розвиненими порівняно з іншими володіннями Габсбургів – Австрією, Сілезією, Чехією тощо. На початку XX ст. середній розмір земельного наділу в Східній Галичині, де переважало населення, становив близько 6 акрів¹, або на 3 акри менше, ніж на Волині. Крім того, земля в Карпатах зазвичай була менш продуктивною, ніж на Волині і Поділлі [34, с.243]. За іншими даними, селяни володіли землею розміром у 2–5 га, а нерідко й 1–2 га [23, с.311]. На душу населення залишалось, за підрахунком 1/6 частки на посів, упродовж десятиліття 1896–1905 рр. у середньому всього 112 кг продовольчого зерна. Щоправда на Галичині було розвинене тваринництво і птахівництво. Продукція цих галузей сільського господарства знаходила гарантований збут на ринках Відня, Праги та інших міст Австро-Угорщини [30, с.211–312].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у сільському господарстві Австро-Угорщини, в тому числі й на західноукраїнських землях, поширювалася землеробська техніка, що призвело до зменшення попиту на робочі руки. Загалом сільськогосподарську техніку на початку XX ст. застосовували в Австрії 33,2% селянських господарств, у Сілезії – 405,5, на Галичині – 26,5, на

¹ 1 акр = 0,37 дес.

Буковині – 12,3%. Більш інтенсивно використовували землеробську техніку заможні й багаті, особливо поміщицькі господарства. У 1902 р. на Галичині 71,4% господарств із земельною площею понад 100 га, 60,7% – від 20 до 50 га і 56,6% – від 5 до 20 га мали землеробську техніку [30, с.310, 437].

За таких обставин помітно проявив себе демографічний бум, що призвів до різкого збільшення чисельності населення. Кількість народжених була більшою від померлих на 18,5 душ на 1 тис. жителів. За підрахунками тогочасного дослідника Ф. Буяка, надлишок робочих рук у сільському господарстві Галичини становив 1,2 млн осіб. Населення змушене було доповнювати свій «сімейний бюджет експортом власної мускульної енергії». На сезонні роботи до країн Західної й Центральної Європи, переважно у Пруссію, у 1908/9–1911/12 рр. щорічно із Західної Галичини від'їжджали 76–86 тис. поляків і 75–83 тис. українців – зі Східної Галичини [30, с.310–312].

Водночас почалося масове переселення жителів західноукраїнських земель у Канаду та США. Перші українці, що відвідали Канаду, були родом із Галичини, серед них і д-р Осип Олесків. Повернувшись зі своїми враженнями, він видав книжку «Про еміграцію», де докладно змалював побачене, даючи поради тим, хто хоче перебраться за океан. Ця публікація переконала багатьох людей. У Канаду вирушали сім'ями й навіть селами. Для прикладу, в рідному селі галицького Василя Стефаника 500 селян залишили свої домівки в пошуках кращого життя за океаном [34, с.244]. Під враженням від масового виїзду селян до Північної Америки письменник написав новелу «Кам'яний хрест». Це був початок першої хвилі еміграції.

Канада охоче приймала нових переселенців. Влада прагнула швидкої розбудови країни. Лише за 10 доларів сім'я могла придбати земельну площу розміром 65 га. Хтось отримував орну землю, а хтось ліс, який довелось корчувати. Початком першої хвилі переселенців прийнято вважати 1892 р., коли кілька родин із с. Небилів Калузького району поселилися на північному сході від Едмонтона. За період 1891–1914 рр. до Канади приїхали близько 170 тис. українців, емігрантів із Галичини й Буковини, які переважно осідали поблизу кордонів сьогоднішніх Альберти, Саскачевану та Манітоби [27, с.6].

У чужому краї українці селилися поряд. Вони ставили оселі, орали прерії, намагалися зберегти свої культурні надбання і звичаї, прагнули надати місцям нового поселення назви, що мали символізувати їхню пошану до рідного, історичного минулого, батьківської землі та великих постатей свого народу. Так на тогочасній карті Канади з'явилися нові селища: Хортиця, Русь, Шевченкове, Сірко, Теробовля, Коломия, Дніпро, Дністер, Ольга, Січ, Город та ін. [33, с.7].

Паралельно з переселенським рухом у Канаду емігрантські потоки із західноукраїнських земель спрямовувалися до США та в інші заокеанські країни. Урядова політика Сполучених Штатів сприяла підвищенню продуктивності сільського господарства. Землеволодіння тут базувалося на фермерських господарствах. Уряд надавав переселенцям з інших країн земельні ділянки площею до 146 акрів. До того ж, фермери мали доступ до пільгово-

го кредитування для закупівлі сільськогосподарської техніки, добрив, елітного насіння, будівництва господарських споруд і власного житла [36, с.219].

Водночас українські емігранти працювали на заводах і в копальнях Пенсильванії, Нью-Джерсі, Індіани та інших штатів, де заробітки робітників за стандартами того часу були значно вищими, ніж в Європі. За далеко не повними даними, із Західної Галичини переважно до США, а зі Східної – переважно до Канади в 1890–1900 рр. емігрували близько 302 тис. осіб чоловічої і жіночої статі [30, с.310].

Українці не були єдиною групою, яка шукала кращої долі в Північній Америці. Із маленьких містечок Галичини й Буковини виїздили євреї. У десятиліття, що передували Першій світовій війні, близько 350 тис. їх покинули Галичину, направившись у Сполучені Штати. Загалом до 1914 р. з Австро-Угорщини виїхали 600 тис. українців [34, с.244]. Отже жителі Галичини й Буковини змушені були через малоземелля і відсутність робочих місць у промисловості відходити на тимчасові заробітки або емігрувати в інші країни.

Селянська еміграція у заокеанські країни, спричинена земельним голодом, стала всеукраїнським явищем. Її активними учасниками були й жителі Наддніпрянської України, особливо перенаселених губерній. Член Державної думи, історик Мельчунов, у своїй промові заявив зібранню, що значна кількість селян Чернігівщини «покидають свої хутори напризволяще й емігрують до Канади» [5, стб.1459]. Член Думи Карпінський також відзначив, що в губерніях Правобережної України внаслідок малоземелля «надто багато селян перекочували за океан. Вони шукають заробітку для себе у чужих землях» [3, стб.70]. Ще один думець, Дзюбинський, оцінював наслідки еміграції наступним чином: «Сумно, що наші кращі працівники їдуть за кордон у пошуках заробітку, і багато з них залишаються там назавжди» [5, стб.1451].

Більш докладну інформацію про еміграцію селян «за океан» знаходимо в тогочасній пресі. За даними подільського часопису, Подільська, Київська й Волинська губернії давали найбільший контингент емігрантів в Америку. Причому Кам'янецький повіт «був попереду всіх». У деяких селах залишилися тільки жінки, діти та люди похилого віку. Селян приваблювали солідні заробітки у США, звідки заробітчани впродовж року надсилали додому від 600 до 1000 руб. [21, с.50-51].

Починаючи з 1910 р. кількість переселенців із Чернігівської губернії, а з 1911 р. – з усієї Наддніпрянської України в азіатську Росію різко зменшилася, а у заокеанські країни, навпаки, зроста й навіть почала переважати переселення до Сибіру. У 1907–1908 рр. з Чернігівщини в Америку вирушили 1800, а в 1910 р. – 5296 осіб [13, с.105, 128-129]. З роками переселенський рух на Американський континент і почасти в Австралію посилювався. Селяни Чернігівської, Харківської, Волинської, Подільської та інших українських губерній продавали або віддавали в довгострокову оренду свої земельні наділи й відправлялись у заокеанські країни, витрачаючи на переїзд близько 250 руб. [11, с.149].

Про інтенсивність еміграції «за океан» свідчать статистичні дані часописів щодо окремих містечок та волостей. Для прикладу, еміграція жителів Богуслава Канівського повіту Київської губернії і навколишніх сіл перетворилася в роки, що передували Першій світовій війні, «у масову втечу». До Нового світу поспіхом вирушали люди, що мали певну професію, особливо столяри, теслі, муляри та інші, зваблювалися «скороченим робочим днем і пристойною заробітною платою». За приблизним підрахунками газети «Киевская мысль», із Богуславської волості в Америку виїхали в 1910 р. 70 осіб чоловічої і жіночої статі, у 1911 р. – 100, 1912 р. – 150, за перші два місяці 1913 р. – 250 осіб. З Ісайківської волості в 1910 р. виїхали – 12 осіб, у 1911 р. – 30, у 1912 р. – 70 і за один місяць 1913 р. – 125 осіб [13, с.128]. Не менш вражаючими є статистичні дані про поспішний виїзд в Америку селян Верещацької і Старо-Бобовицької волостей Суразького й Новозибківського повітів Чернігівської губернії. На перший погляд, сільське населення мало тут достатньо землі для ведення господарства. На кожного дорослого чоловіка припадало від 6 до 12 дес. [13, с.148]. Але це були надзвичайно бідні, переважно піщані поліські ґрунти з дуже низькою врожайністю зернових культур. Вони не могли забезпечити повноцінне існування людей. Унаслідок цього у цій місцевості проявилася тенденція до депопуляції. «У даний час, – відзначав часопис харківського товариства сільського господарства, – усі молоді люди або поїхали, або мріють виїхати до Америки». Усіх, хто вже проживав в Америці, або побував там, селяни називали «американцями» [13, с.148].

Для більш конкретного висвітлення цього аспекту проблеми подаємо *таблицю 4*, в якій уміщено статистичні дані по двох селах і загалом по Верещацькій волості Суразького повіту Чернігівської губернії.

Таблиця 4

Еміграція селян із Верещацької волості до Сполучених Штатів Америки (стат. дані 1911 р.) [13, с.149]

Емігранти	Село Катичі		Село Верещаки		Верещацька волость	
	В абсолютній цифрі	%	В абсолютній цифрі	%	В абсолютній цифрі	%
Кількість селянських дворів	133	100	334	100	2189	100
Кількість дворів з «американцями»	62	46,6	88	26,3	348	15,9
Кількість дорослих чоловіків	198	100	497	100	3182	100
Кількість тих, хто побував в Америці	29	14,6	28	5,6	91	2,9
Кількість тих, хто емігрував в Америку	64	32,4	65	13,1	307	9,6
Усього «американців»	93	47,0	93	18,7	398	12,5

Отже, з Верецацької волості у США перебралися на 1911 р. 307 осіб, або 9,6% населення. Щоправда, 91 особа (2,9%) з них, попрацювавши там, повернулися додому. Найбільше селян емігрували з с. Катичі – 64 особи, або 32,4% жителів. Ще 29 мешканців цього села (14,6%) раніше виїжджали до США на заробітки. Загалом «уся округа», як констатував часопис, віддала десяту частину «робочої сили за океан». А по окремих селах – до третини дорослого населення віком від 21 до 30 років [13, с.148-149].

Вербовка селян «за океан» велася легальними й підпільними конторами, де бажаючих виїхати піддавали медичному огляду. Крім загального стану здоров'я, прискіпливу увагу звертали на зір. Окрім того, в емігранта мала бути собі грошова сума – 60 руб., або адреса родича чи знайомого у США. За дорозовку до Нью-Йорка контора стягувала 140 руб. Через кордон групу селян переводили ввечері. Причому невдалих переходів не було. Далі селяни добиралися до Роттердама, а звідти пароплавами – до Нью-Йорка й потягами – до заводів і копальнь Пенсильванії та Індіани [22].

Слід відзначити, що Роттердам був важливим пунктом на довгому шляху емігрантів із Російської імперії до Америки. У березні 1910 р. там скупчилися 5 тис. осіб, які очікували відправки пароплавами, серед них – чимало євреїв. Компанія, що займалася переселенням емігрантів, розміщувала їх у своїх бараках, але місць для тимчасового проживання не вистачало. Це призвело до масового обурення, протестів і навіть заворушень, тим більше, що «харчування було огидним». Такий випадок стався, зокрема, у березні 1910 р., що знайшло відображення в тогочасній пресі [14].

Найчастіше українські емігранти працювали на ливарних заводах, інколи в копальнях. Умови праці були надзвичайно важкими, тим більше, що це були шкідливі виробництва. Працювали у дві зміни – денну та нічну. Денна зміна з 7 до 17 год., заробіток для чорноробів – 1,5–2 долари (3–4 руб.); нічна зміна – з 17 до 7 год. (14 годин), заробіток – 3,5 долара (7 руб.). Робітники, що завантажували доменні печі, заробляли в місяць 120 руб. Витрати на проживання – 40–60 руб. Отже заощадження становили за місяць – 70 руб., за рік – понад 800 руб. (ціна більше 2 дес. землі) [13, с.150-151].

Значно гіршим було становище емігрантів у Бразилії, Уругваї та інших країнах Південної Америки. Центральне еміграційне управління бразильського міністерства землеробства мало доволі солідні фінансові засоби для пропагандистської діяльності у країнах Європи й переселення звідти селян. Причому переїзд здійснювався за рахунок уряду. Водночас штат Сан-Пауло вів власну рекаамну кампанію у Східній Європі, зокрема й у Російській імперії. Для цього адміністрація штату заснувала в Лондоні еміграційне агентство на чолі з І. Гутманом, котре «всіма правдами і неправдами, особливо надмірними обіцянками, вербувало емігрантів». І. Гутман розраховані на землеробське населення Російської імперії спеціальні брошури російською, польською й латиською мовами. Їх одержували волосні писарі, сільські вчителі та ін. Окрім цього, штат Сан-Пауло облаштував на своїй території декілька колоній і використо-

увавав їх як заохочення емігрантів. Аналогічні колонії були також у штатах Ріо-Гранде, Парана та Мінас [2, арк.70-70зв.].

Спочатку діяльність І. Гутмана обмежувалася Прибалтійським краєм, потім поширилася на інші регіони Росії. У 1908 р. до штату Сан-Пауло переселилися 811, а в 1909 р. – 947 українців. Вони осіли в колоніях Нова Європа та Нова Одеса, їхнє становище було надзвичайно важким. Замість того, щоб обробляти землю, довелось корчувати джунглі. Дехто з переселенців опинився в «рабській кабалі без жодних засобів для існування». У незадовільному становищі були й ті, хто отримав земельний наділ, – як правило, «у жахливому стані». Багато хто, витративши останні заощадження, змушений був покинути наділи, ставши жертвами «жовтої лихоманки». Естонці й латиші, які оселилися на таких земельних ділянках, вимерли майже всі, хоча декому поталанило повернутися на Батьківщину [2, арк.70зв.].

Найчастіше емігранти працювали на кавових плантаціях, нерідко під час сезону злив. Спати доводилося в мокрому одязі, у непристосованих приміщеннях, де їх годували зіпсованими бобами. За повідомленням тогочасної преси, «наших емігрантів перетворили на білих рабів» [2, арк.70]. Російське консульство в Ріо-де-Жанейро мало всіляко сприяти прибуваючим емігрантам з Росії, надавати їм інформаційну допомогу, сприяти вибору колонії, спілкуванню з земляками й одновітчизниками, надавати правовий захист. Але переселенці скаржилися на відсутність допомоги з боку працівників установи [2, арк.71].

Украй незадовільним було становище емігрантів із Російської імперії в Уругваї. Для прикладу, на запрошення уругвайського консула сюди прибули 25 родин «сектантів» із Росії. Не отримавши земельних наділів, під час проживання в перенаселеному емігрантському будинку в Монтевідео, вони змушені були йти у найми до землевласників. Потім прибула друга група «сектантів». Через небажання йти на плантації, вони залишилися без жодних засобів для існування [1, арк.124]. Очевидно такі випадки не були поодинокі, і справа набула широкого розголосу. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії змушений був оповістити губернаторів про те, що агенти уругвайського уряду запрошують російських селян до переселення в Уругвай, обіцяючи їм земельні наділи, безоплатний проїзд до Монтевідео й різні пільги. Проте консульство в Ріо-де-Жанейро, наголошувалося в телеграмі губернаторам від 30 червня 1913 р., наполягає заборонити еміграцію в Уругвай російських підданих через невиконання рекламних обіцянок [1, арк.124-124зв.].

Таким чином, масова еміграція наприкінці XIX – на початку XX ст. була спричинена переважно важким матеріальним становищем малоземельного та безземельного селянства й почасти інших прошарків суспільства на теренах Наддніпрянської України і західноукраїнських землях. Величезні земельні володіння після скасування кріпосного права в Росії залишилися в руках поміщиків, а слабка промисловість була неспроможна поглинути над-

лишок робочої сили з сільської місцевості. Вихід із такої складної ситуації російський уряд убачав у переселенні частини селян на азійські простори. Із часом правлячі кола Російської імперії використали переселенський рух для колонізації прикордонних земель на величезному терені від Закавказзя до Далекого Сходу з метою зменшення питомої ваги тамтешніх народів. Аналогічна ситуація була й на західноукраїнських землях, які за рівнем економічного розвитку значно поступалися іншим частинам імперії Габсбургів – Австрії, Сілезії, Чехії тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 706. Спр. 199.
2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 320.
3. Государственная дума: Четвертый созыв. Сессия 1.
4. Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1. Часть 1: Заседание 15.12.1912 г.
5. Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1: Заседание 70, 9.VI.1913 г.
6. Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1. Часть 1: Заседание 62, 4 июня 1913 г.
7. Объяснительная записка к проекту положения об учреждении землеустроительных комиссий в Акмолинской, Тургайской, Семипалатинской, Уральской, Осмиреченской, Сыр-Дарьинской и Закаспийской областях // *Приложения к статистическим отчетам Государственной думы: Третий созыв: Сессия. I. 1907–1908 гг. Том II.* Санкт-Петербург, 1908.
8. Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы: Третий созыв: Сессия I. 1907–1908 гг. Т. I. Стеногр. отчет II. Санкт-Петербург, 1908.
9. Речь графа И.И. Капниста 20 февраля 1909 г. в заседании общего собрания Государственной думы // *Осовов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной думе.* Санкт-Петербург, 1913.
10. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1915. Кн. 2.
11. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 4.
12. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 7.
13. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 9/10.
14. Бунт русских иудеев в Роттердаме // *Земщина.* 1910. 16 (29) марта.
15. Горно-заводское дело. 1917. № 22–23.
16. *Земщина.* 1910. 5 (18) янв. и 17 (30) марта.
17. *Земщина.* 1910. 17 (30) марта.
18. *Земщина.* 1910. 3 (16) марта.
19. *Земщина.* 1910. 30 сент.
20. *Земщина.* 2010. 28 февраля.
21. *Наша эмиграция. Экономическая жизнь Подолии.* 1913. 1 авг.
22. *Отход крестьян на заработки в Америку // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства.* Харьков, 1913. Кн. 9/10. С. 148–149.
23. *Промышленность и торговля.* 1914. № 19.
24. *Промышленность и торговля.* 1917. № 22/23.
25. *Сільські вісті.* 2005. 4 лист.

26. Черниговская земская газета. 1914. 11 июля.
27. Шлях до Канади // *Собор*. 2012. № 4 (18).
28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 16 апреля.
29. Григоровский А. Переселенческое дело в 1912–1913 гг. // *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 9/10.
30. Дембовский К. Галиция, Буковина и австрийская Силезия в экономическом отношении // *Промышленность и торговля*. 1914. № 19.
31. Кауфман А. Аграрный вопрос и переселение // *Агрономический журнал*. Харьков, 1917. Вып. 3/4.
32. Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. Київ, 1919.
33. Марунчак М. Студії до історії українців Канади // *Собор*. 2012. № 4 (18).
34. Плохий С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016.
35. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ, 2011.
36. Див.: Реєнт О., Сердюк О. Столипінська аграрна реформа // *Історія українського селянства: нарис: в 2-х т. Т. 1*. Київ: Наук. думка, 2006.

А. П. Реєнт

Емиграция с украинских земель и её причины (конец XIX – начало XX ст.)

В статье на широком источниковом комплексе раскрыто суцність, особенности, масштабы, причины и тенденции эмиграции с украинских земель в конце XIX – в начале XX ст. Обосновано, что именно в этот период эмиграция набрала наибольшего размаха. Подчеркнуто, что крестьянский банк скупал в украинских губерниях земли и расселял на них крестьян из собственно России, в то время как местные земледельцы вынуждены были покидать родные места и переселяться в азиатскую часть империи, или за океан. Отмечено, что недостаточно развита промышленность была неспособна обеспечить возрастающую прослойку безземельных и малоземельных крестьян средствами для существования, что вызвало их острую тягу к земле. Обращено внимание на то, что вследствие природного прироста ежегодная лишка в начале XX ст. составила 2 млн людей обоих полов.

Описано, что правительство России рассматривало массовые переселения украинских крестьян вглубь империи как эффективное средство отвернуть их внимание от захвата помещичьих земель и возможность избавиться от наиболее неспокойных элементов. Для их организации и упорядочения была направлена деятельность многочисленного Главного земледельческого ведомства, украинских губернских и уездных земств, областных земских переселенческих организаций, большие бюджетные средства и специально выделенные земельные «душевые паи». Учитывая, что Киевская, Подольская и Полтавская губернии были наиболее перенаселенными в Украине, именно там это вызвало острую нехватку земли и наибольшую интенсивность переселенческого движения и в конечном итоге позволило улучшить положение беднейшей части крестьян, которая осталась на месте.

Обращено внимание на то, что излишек рабочих рук в Восточной Галиции, Правобережье и других украинских губерниях подталкивал крестьян отправляться на сезонные работы в страны Западной Европы и на постоянное проживание в американском континенте.

Обосновано вывод, что массовая эмиграция селян Надднепрянской Украины на рубеже XIX – XX ст. была вызвана преимущественно тяжёлым материальным положением малоземельного и безземельного крестьянства. Со временем российская власть использовала переселенческое движение для колонизации приграничных земель империи, прежде всего Закавказья и Дальнего Востока.

Ключевые слова: эмиграция, переселение, украинское крестьянство, Надднепрянская Украина, положение, сезонные работы, постоянное проживание.

O. P. Reient

***Emigration from the Ukrainian lands and its causes
(the end of the XIXth – the beginning of the XXth)***

The article focuses on the essence, features, scale, causes and tendencies of emigration from the Ukrainian lands in the late nineteenth and early twentieth centuries ad based on the wide source complex. It is proved that emigration gained the greatest magnitude during this period. It was emphasized that the peasant bank bought land in Ukrainian provinces and settled the peasants from Russia, while local farmers were forced to leave their homes and move to either the Asian parts of the empire or overseas. It was emphasized that the underdeveloped industry was unable to provide a growing stratum of landless and landless peasants for means of existence, which caused their sharp attraction to the earth. Attention is drawn to the fact that there were 2 million people of both sexes due to the natural increase of the annual surplus in the early twentieth century.

It was noted that the government of Russia considered the massive resettlement of Ukrainian peasants deep into the empire as an effective means to divert their attention from the capture of the landed estates and the opportunity to get rid of the most aggressive elements. The activities of the numerical Chief Agricultural Department, Ukrainian provincial and district zemstvos, regional Zemsky resettlement organizations, huge budget funds and specially allocated land so-called «sole land units» were directed for their organization and ordering. Taken into account that the Kyiv, Podillia and Poltava provinces were the most overpopulated in Ukraine, this fact caused a severe shortage of land and caused the greatest intensity of the resettlement movement and ultimately made it possible to improve the situation of the poorest peasants who remained in the place.

Attention is also drawn to the fact that the surplus of working hands in Eastern Galicia, the Right Bank and other Ukrainian provinces pushed the peasants to go to seasonal jobs in Western Europe and to permanently reside on the American continent. It is concluded that the mass emigration of the peasants of the Dnieper Ukraine at the turn of the nineteenth and twentieth centuries was caused mainly by the difficult material situation of landless and landless peasantry. Later, the Russian authorities used the migration movement for the colonization of the border lands of the empire, first of all Transcaucasia and the Far East.

Key words: emigration, resettlement, the Ukrainian peasants, the Dnieper Ukraine, the situation of a season work, permanent residence.

Отримано: 11.07.2018